

ЎЗБЕКНОМА

Низомиддин Маҳмудов

ТИЛ

«Езувчи» нашриёти
Тошкент — 1998

Рисолада она тилимиз ривож, она тили тарбиясида оиланинг ўрни ва масъулияти, минг йиллардан бери яшаб, сайқал топиб келаётган тилимизнинг бадиият бобидаги беқиёс имкониятлари каби масалалар қаламга олинган.

М $\frac{4702620204-26}{М 362 (04) - 98}$ - режага қўшимча — 1998 й.

ISBN 5-8255-0547-4

© Низомиддин Маҳмудов,
“Ёзувчи” нашриёти, 1998 й.

АЖДОДУ АВЛОДНИ АЛЛАЛАГАН ТИЛ

Тил бениҳоя муқаддас ва мўътабар неъмат, у одам деган мавжудотни шаклантирган, қавмлар ўлароқ бирлаштирган, тараққиёт босқичларига олиб чиққан, руҳий такомилга бошлаган, тафаккур гулшанининг дарвозаларини очган бемисл бир робитадир. Шунинг учун ҳам тилга нописандлик инсониятнинг ўзлигига нописандлик демакдир. Тилга эҳтиром ва эътибор эса бу дунёда инсон боласи муҳтарамлигининг эътирофидир.

Бежиз эмаски, халқимиз тилга, хусусан, ўзининг она тилига мунтазам муҳаббат билан қараган, уни эъозлаб ардоқлаган, ўзбек тилининг мукамаллиги ва бетакрор оҳангларида фахру ифтихор қилган. Ўзбек тилидаги таранг мантиқ ва гўзалликни ҳар сония инкишоф этишга иштиёқ сезган. Шунинг учун ҳам ўзбек ўйнаб гапирса ҳам, ўйлаб гапиради. Шунинг учун ҳам ўзбек қошиб эмас, тошиб гапиради.

Сўзга ошуфталик, сўзнинг остини ҳам, устини ҳам кўра олишга интилиш, нутқнинг латифлигидан, нутқдаги сўзларнинг фавқулодда уйғунлигидан завқланиш, она тилида таъсирли нутқ айта олувчига, хитобат санъати соҳибига айрича ҳавас билан қараш ўзбекнинг азалий урфларидандир. Айтилмоқчи бўлган фикрга мусаллам ва мутлақо мос либос кийдира билиш, мақсадга мувофиқ лисоний ифодаларни сайлай олиш, сўз билан тингловчининг фақат қулоғини

эмас, балки қалбини ҳам забт эта билиш Шарқда, хусусан, ўзбекларда тарбияланганликнинг, маърифатлиликнинг, зиёлиликнинг қабариқ белгиларидан бири бўлган. Улуғ бобомиз Юсуф Хос Ҳожиб “Одобнинг боши тилдир” деб бежиз ўтит бермаганлар. Зотан, нутқнинг гўзаллиги, тилнинг бурролиги, лисоний ифоданинг аниқлиги инсон учун ўзига хос хусндир, бу хусн охир-оқибатда жамиятнинг, миллатнинг хуснини кўрсатади.

Тилимизда муайян бир фикрни бир қанча шаклу шамоийилларда ифодалаш имкониятлари мавжуд, айнан қайси шаклу шамоийилни танлаш, мулоқот вазияти учун энг уйғун ифодани топа билиш нутқ эгасининг маҳорату малакаси, маърифату маънавиятига боғлиқ. Мулоқот вазиятини тугал ҳис этмасдан туриб танланган лисоний ифода, ҳар қанча гўзал бўлмасин, мақсад нишонига етиб бора олмайди. Бундай ифода ҳатто бошга бало келтириши ҳам мумкин. Бу ҳақда кўплаб ибратли ҳикоятлар бор. XI аср Шарқининг улкан алломаси Кайковус “Қобуснома”да шундай бир ҳикоятни айтади: Бир кеча халифа Хорун ар-Рашид туш кўради, тушида унинг барча тишлари тўкилиб кетган эмиш. Халифа тонгда муаббир (тушни таъбир қилувчи)дан кўрган тушини таъбир қилишни сўрайди. Муаббир шундай дейди: “Эй амиралмўминин, сенинг олдингда барча яқинларинг, қариндош-уруғларинг ўлади. Сендан бошқа ҳеч ким қолмайди”. Бу сўзни эшитган Хорун ар-Рашид: “Менинг юзимга бундай қайғули сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлса, сўнгра мен қандай ишга ярайману қандай яшайман?” — дейди дарғазаб бўлиб ва унга юз таёқ уришни буюради. Кейин бошқа муаббирни чақириб, ундан тушининг маъносини сўрайди. Муаббир бундай дейди: “Эй амиралмўминин, сенинг умринг барча қариндошларинг умридан узоқ бўлади”. Шунда Хорун ар-Рашид дейди: “Барча ақл-

нинг йўли бирдир ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга бориб тақалади, ammo бу ибора билан у иборанинг орасида фарқ бағоят кўпдир”. Бу ибратли ҳикоятда тилнинг нечоғлик нозик ва мураккаб қудрат эканлиги, лисоний ифодаларни зийраклик билан танлашнинг нақадар муҳимлиги содда бир тарзда таъкидланган.

Инсон боласининг бу кўҳна чархпалак дунёда қилиши ва қилмаслиги лозим бўлган амаллар зикридаги не-не ҳикматангиз нақллар аждодимизнинг боши бўлмиш ўша ҳазрат Абу Турк лисонининг асрлар оша яшаб келаётган ўзбекча шаклида авлодлар кўнглига нур бериб келмоқда. Бу ҳикмат ва нақллардаги мантиқ, маъно, заковат ва зарофат битмас-туганмасдир, улар ҳамма замонларда жамият камоли учун камарбаста бўлган. Ана шундай ўзбекча ҳикматлардан бири мана бундай жаранглайди: “Қуш инида кўрганини қилади”. Бошқача қилиб айтганда, қушнинг барча ҳаракату амалларига расолик бахш этмоқ учун, бу амалларнинг рисолага тамоман ерлашмоғи учун аввало айна инни ва ундаги ҳаракатларни рисолага солмоқ керак. Яна шу нарса ҳам аниқки, қуш инида эшитганини айтади, қарға боласининг ўз инида эшитиб қулоғига илгани ва тилига тиргак қилгани “ғақ-ғақ”дир, у бошқа, масалан, булбул инининг доимий хушоҳанг саси бўлмиш “чаҳ-чаҳ” ни ҳеч бир замон тилида тирилтира олмайди. Қарғанинг “чаҳ-чаҳ айлаши” учун у ўз инида кўз очган дамданоқ шу сас унинг қулоғида ипакдек эшилмоғи зарур... Наинки қуш, одам боласи ҳам шундай. Зотан, мазкур нақл ҳам одам боласи учун айтилган, фақат топиб, кўнгил деган нозик хилқатнинг ғоят ингичка торчаларини титратмай айтилган. Фарзанд тарбиясида, боланинг тил тарбиясида уйнинг, яъни оиланинг мутлақ ҳал қилувчи омил эканлиги ҳақидаги бундай гўзал ва лўнда ҳикматлар кишилик жамияти-

нинг бир неча минг йиллик тажрибалари маҳсули сифатида юзага келганлиги табиий.

Кайковус бобо ўз авлодларига шундай насиҳат қилади: “Эй фарзанд, токи қила олсанг, сўз эшитмакдин қочмағилким, киши сўз эшитмак била суханўйлик ҳосил қилур. Аввало буни шундоқ далиллаш мумкин, агар бир ўғлон онадин туғилса, унга ернинг остидан бир жой қилиб, сут бериб, ул жойда парвариш қилсалар, онаси ва дояси унга гапирмасалар, у ўғлон ҳеч кишининг сўзин эшитмаса, улуг бўлғонда, лол бўлур. Қўрмасмусанким, барча лоллар кар бўлурлар.”

Тилнинг пайдо бўлиши, унинг такомил топиб бориши, одамзоднинг бу неъматга ноил бўлишидай мураккаб жараёнда ижтимоий муҳитнинг, кишилиқ жамоасининг, уй-хонадон деган бирликнинг ҳал қилувчи омил эканлигидан иборат ҳақиқатни инсон ақли ҳазм қилиб улгургунча, не-не насллар югурик асрлар тўзони ичра абадга кўним топган. Эрамиздан олдин ҳам, бизнинг эрамизда ҳам дунёнинг турли бурчакларида ана шу ҳақиқатни излаб турли-туман тажрибалар ўтказилган. «Мўғуллар империясининг умумий тарихи» (Париж, 1705) номли китобда XVI асрда Акбаршоҳ томонидан ўтказилган бир фаройиб тажриба ҳақида батафсил ёзилган. Улуғ шоҳ «Бирон-бир тилга ўргатилмаган одамнинг табиий тили яҳудий тили бўлади» деган файриилмий гапни эшитиб қолади. Шунда Акбаршоҳ болага ҳеч қандай тил атайлаб ўргатилмаса, у қайси тилда гапирадиган бўлишини билишни истайди. Ана шу мақсадда шоҳ ўн иккита эмизикли болани ажратиб олиб, Аградан олти мил узоқликдаги қалъага жойлаштиради, уларни тарбиялашни ўн икки соқов энагага топширади. Тилсиз қоровулга қалъа дарвозасини очиш қатъиян тақиқланади, дарвоза очилса, унинг боши санчадай узиб ташланиши айтилади. Болалар ўн икки ёшга етганда, шоҳ болаларни ҳузурига келтиришни буюради ва

саройга барча тилларни биладиган донишмандларни ҳам таклиф этади. Аграда яшайдиган бир яхудий болалар чиндан ҳам яхудийча гапириш ёки гапирмасликларига ҳакамлик қилиши керак эди. Аграда араблар ва халдей (сомийлардан бўлган қадимий халқ)лар бисёр эди. Ҳинд файласуфлари бу болаларнинг тили санскрит (қадимги ҳинд тили)ча бўлиб чиқади деб ҳисоблардилар. Аммо болалар шоҳ ҳузурига келтирилганда, барча ҳайратдан тош қотиб қолади, чунки бола бечоралар ҳеч бир тилда гапирмас эдилар. Улар ўз энагаларидан фикрларини фақат турли имо-ишоралар билан ифодалаб, ҳеч қандай тилсиз муомала қилишни ўргангандилар. Улар бу нотаниш, бегона жамоадан кўрқиб-хурқиб турардилар, очилмай тугулган бу тилларининг тугунини ечмоқ тамоман мушкул эди, бу тилларга нутқ товушларини айттирмоқ замони ўтиб бўлган эди (Бу ҳақда қаранг: Донских О.А. К истокам языка. Новосибирск: Наука, 1988, 17 — 18-бетлар).

Жуда катта шов-шувга сабаб бўлган Тарзан ҳақидаги “Мутлақ ҳукмронлик” фильмини эсланг. Кема ҳалокатидан сўнг англиялик эр-хотин омон қоладилар ва ўзларини ёввойи жунглида кўрадилар. Кунлар ўтиб, улар фарзандли бўладилар. Бола ҳали чақалоқ экан, она касалликдан вафот этади, ота эса маймунлар ҳужумидан ҳалок бўлади. Чақалоқни маймунлар ўзлари билан олиб кетади ва бола маймунлар орасида, маймунлар “инида кўрганини қилиб”, балоғатга этади. Унинг ҳаракати маймуний, емиши маймуний, дарду қайғуси маймуний, “тили” маймуний ..., инсоний ҳаракат ва нутқ унга тамоман бегона... Ҳатто инсонлар орасига қайтиб, тўрт-беш инглизча сўзни ўрганганидан кейин ҳам бу “ёт” муҳитта у асло кўника олмайди, яна жунглига қочиб кетади...

Ҳар қандай тарбиянинг, айниқса, тил, маънавий комиллик, миллий ўзлик тарбиясининг бош ва бе-

такрор ўчоғи болани доимий ўраб турган ижтимоий муҳит, хусусан, оиладир. Миллат саодаги йўлида жон фидо қилган Абдурауф Фитрат «Раҳбари нажот» аса-рида шундай ёзган эди: «Сув қайси рангдаги идишда бўлса, ўша рангда товлангани каби болалар ҳам қан-дай муҳитда бўлсалар, ўша муҳитнинг ҳар қандай ода- ва ахлоқини қабул қиладилар. Ахлоқий тарбиянинг энг буюк шарти шундан иборатки, болалар кўпроқ яхши ва ёмон аҳволни ўз уйларидан, кўчадаги ўртоқ-ларидан, мактабдаги ўқувчилардан қабул қиладилар».

Маърифатчилардан бири Ризоуддин ибн Фахрид-диннинг «Инсонларнинг дину дунёларини тузатмак матлуб бўлса, энг аввал гўзал хулққа эга бўлмоқ ила оилаларни тузатингиз. Оилалар тузалганидан сўнг дин ҳам, дунё ҳам тузалади» деган гапларида чўнг бир ҳақиқат ифодаланган.

Мусулмон боласининг қулоғи ташқи дунёга илк дафъа муборак азон саси билан очиладиким, оила-даги бу маърака мурғак вужуддаги исломий ва инсо-ний руҳ тарбиясининг ибтидосидир. Шу нокиза сас кетидан беғубор гўдак она тилида эшитадиган ав-валги калом ўзининг ярашиқли исми шарифидир-ким, ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, «тарби-янинг бири болага яхши от қўйиш бўлиб, уни оти билан чақирганларида у уяладиган бўлмаслиги ке-рак». Кейин ҳатто умр китобининг энг сўнгги саҳи-фалари варақланаётган онларида ҳам қулоғи остида ширин садо бериб турадиган сас — она алласи унинг жажжи вужудини ўз ойдин оғушига олади, ҳали мав-ҳум руҳиятига шаклу шамойил ва мазмун беради. Давлатимиз раҳбари Ўзбекистон Республикаси Кон-ституциясининг беш йиллигига бағишланган маж-лисдаги табрик сўзларида мана бундай ҳаққоний гап-ларни айтдилар: “Инсон табиати, феъл-атвори гўдак-лигидан шаклланар экан, миллий дунёқаранг ҳам бола вужудига она сути билан киради. Мана шунга ало-

ҳида эътибор беришингизни илтимос қилмоқчиман: табиийки, она алласи фақат чақалоқнинг ором олиши учунгина айтилмайди, балки унинг воситасида боланинг кўнгил дунёсига миллий руҳ киради. Она тилидаги меҳр-муҳаббат, наслий туйғулар ва орзулар гўдакнинг жисму жонида илдиз қолдиради.”

Ҳали тили чиқмаган, ҳали нафақат тил деган муҳташам оламдан, балки бошқа оламлардан ҳам мутлақо беҳабар мурғак жоннинг она тилидаги алладан, ундаги оппоқ оҳанг ва онанинг ойдин орзу-умидларини опичлаган сўзлардан ғайришуурий бир тарзда хузур туюб, адоқсиз ором аро сел бўлиши ҳайратли эмасми?.. Она тили шу қадар соҳир ва илоҳий қудратки, унинг сийратига яширинган синоатларни батамом инкишоф этмоқ учун инсон ақлининг синчилик салоҳияти ожизлик қилади.

Болаликдан жисму жонига меҳру муҳаббат, миллий туйғулар, олижаноб фазилаатлар, эзгу орзуларни она тили воситасида жо қилмаган инсоннинг маънавий камолот пиллапояларига дадил қадам қўя билмоғи мушкул. Ота ва она бу гўзал туйғуларни, инсонликнинг тамалини тайин этадиган ахлоқий қоидаларнинг асосларини жону жаҳони бўлмиш фарзандининг мурғак шуурига муқаддас она тилида сингдирмас экан, кейинги таълиму тарбия, таънаю дашном, мактабу мадрасаларнинг таъсири ҳеч ва кечдир.

Боланинг илк, тетапоя тил малакалари ва демакки, дунёни миллий кўз билан идрок этиш тажрибалари оилада таркиб топади. Мен тил ҳақида ўйласам, олмон тилшуноси Вильгельм фон Гумбольдтнинг “Тилларнинг хилма-хиллиги фақат товушларнинг турличалиги эмас, балки ҳар бир миллатдаги дунёни кўришнинг фарқлилиги натижасидир” деган гапи эсимга келаверади. Чиндан ҳам, ҳар бир миллатнинг ўзига хос кўриш тарзи бор, ўзига хос идрок интизоми бор,

умумлаштириб айтганда, ўзига хос тафаккур тамойи-ли бор. Шунинг учун ҳам “миллий онг”, “миллий тафаккур”, “миллий туйғу” деган олий тушунчалар минг йиллардир одам боласининг қалбидаги нурга қудрат ва қамров бахш этиб келади. Америка тилшуноси Бенжамин Ли Уорф “Агар Ньютон инглизча гапирмаганида, инглизча ўйламаганида эди, унинг кинот ҳақидаги буюк кашфиёти бир қадар бошқачароқ бўларди” деган. Тилнинг моҳияти, вазифаси кўпинча бениҳоя жўн талқин этилади. Гўёки тил — энг муҳим алоқа воситаси бўлган ижтимоий ҳодиса. Тилнинг алоқа воситаси эканлиги унинг жуда кўплаб вазифаларидан фақат биттагинасидир. Аслида тил, энг аввало, дунёни кўриш, эшитиш, билиш, идрок этиш воситасидир. Айни пайтда тилнинг руҳий, эстетик ҳодиса ҳам эканлигини унутмаслик лозим.

Миллий сезги ва миллий руҳиятнинг шаклланишида она тилининг ҳал қилувчи аҳамияти ҳақида кўп гапирилган. Инглиз журналисти Говард Брабиннинг “Она тили ва мия. Япон олимининг Фаройиб кашфиёти” номли мақоласи (“Курьер ЮНЕСКО” журнали, 1982, №3, 10 — 13-бетлар)да баён қилинишича, Токио университетининг тиббиёт профессори Таданобу Цунода 1981 йилда ЮНЕСКОнинг Афинада ўтган симпозиумида ўзининг 15 йиллик тажриба-тадқиқотлари натижалари ҳақида ахборот берган. Профессор Цунода ўз экспериментига япониялик ва ғарблик (француз, инглиз, испан, немис ва ҳоказо) кишиларни жалб қилади. Олим уларга инсон овози, ҳайвонлар, ҳашаротлар товуши, турли физик товушлар, япон ва ғарб мусиқа асбоблари товушларини эшиттиради ва тегишли замонавий аппаратлардан фойдаланган ҳолда уларнинг мияларидаги марказларнинг реакциясини қайд этиб боради. Тадқиқотлардан маълум бўладики, япон ва ғарб тилларининг, яъни япон ва ғарблик кишиларнинг бош мия ярим

шарларидаги марказлар вазифаларининг тақсимланишида фарқ мавжуд экан. Бошқача қилиб айтганда, япон кишиси миясидаги муайян бир марказ билан қабул қиладиган товушни фарб кишиси бошқа бир марказ орқали қабул қилар экан. Тадқиқотчи бу фарқ этногенетика билан боғлиқ ёки боғлиқ эмаслигини аниқлаш мақсадида 20 та япон эмигрантининг болалари иштирокида яна эксперимент ўтказди. Натижа шуни кўрсатадики, бу фарқ генетик эмас, балки она тили муҳити билан боғлиқ экан. Ана шуларга асосланиб, профессор Цунода қуйидагича хулоса чиқаради: “Мен инсоннинг ўз атрофидаги товушларни қабул қилиши, сезиши, ўзлаштириши ва тушунишини она тили дифференциация қилади деб ҳисоблайман. Она тили миядаги эмоционал (ҳисҳаяжон, кучли туйғу) механизмнинг ривожланиши билан узвий боғлиқ. Болалиқдан эгалланган она тили ҳар бир этник гуруҳнинг ўзига хос, бетақрор маданияти ва руҳий оламининг шаклланиши билан чамбарчас боғлиқдир деб ўйлайман.”

Энг бирламчи, энг мустақкам, энг зарурий она тили муҳити, табиийки, оила, уй муҳитидадир.

Боланинг гўдакликдан дунёни она тилида идрок этмоғи, бу идрокнинг унда бугун умр собит қолмоғи учун оила, яъни ота-она масъулдир. Чунки тил малакалари ва тажрибаларга оилада қандай шакл ва шамойил берилса, у шу тарзда ривожланиб боради. Боланинг нутқий кўникмаларидаги бу шамойилларни, вақтлар ўтгач, ўзгартириш осон бўлмайди. Машойихлар болалиқдаги олинган билим ва малакани тошга ўйилган битикка менгзаганлар.

Миллий руҳни шакллантирадиган, мунтазам мустақкамлайдиган, унинг ардоқ билан авайлаб-асралишига имкон берадиган энг одил омил она тилидир. Тил халқ, миллат руҳининг бетақрор ва ҳеч бир замон хира тортмас кўзгусидир. Ҳар бир тилда шу тил эгаси

бўлган миллатнинг саъжияси, руҳияти акс этади. Шунинг учун ҳам боланинг тили она тили сифатида чиқиб, она тили сифатида камол топгандагина унинг шуурида том маънодаги миллий руҳ барқарор бўлади.

Бир одам бир икки тилни айнан тенг даражада билиши мутлақо мумкин эмас. Дунёда бир неча, ҳатто йигирма-ўттиз тилни биладиган, бу тилларда анчайин эркин ёзиб, гаплаша оладиган кишилар бор, худо ўзининг чин севган бандаларига бундай фавқулодда истеъдодни ҳам берган. Масалан, улўф бобокалонимиз Абу Наср Форобийнинг жуда ҳам кўп тилни билганлиги (XIII асрда яшаган тарихчи Ибн Халликоннинг кўрсатишича, Форобий ўз она тили — туркий тилдан ташқари етмишдан ортиқ тилни билган) ҳақида турли ривоятлар бор. Улардан бирида айтилишича, бир куни Дамашқ ҳокими ҳузуридаги олимлар йиғинига Форобий ҳам келиб қолади. Ўз тахтида ўтирган ҳоким Сайфутдавла Форобийни ўтиришга таклиф этади. Форобий: “Ўзимнинг мартабамга қараб ўтирайми ёки сизнинг мартабангизга қараб ўтирайми?” — деб сўрайди. Ҳоким: “Ўзингнинг мартабангга қараб ўтир”, — деб жавоб беради. Олим тўппа-тўғри ҳокимнинг тахти ёнига бориб ўтиради. Бундан ғазабланган ҳоким кўпчиликка номаълум бўлган бир тилда соқчисига: “Бу турк одобсизлик қилди, ахлоқсизлиги учун уни кетаётганида жазоланглар!” — дейди. Шунда Форобий: “Мен ҳеч қандай гуноҳ қилганим йўқ-ку, нима учун мени жазолайсиз?” — деб сўрайди. Ҳайратга тушган ҳокимнинг “Бу тилни халқ орасида ҳеч ким билмас эди, сен қаердан ўргангансан?” деган саволига Форобий: “Мен кўп тилларни ўрганганман”, — деб жавоб беради... “Иккинчи муаллим”-ни таниб қолган ҳоким олимдан узр сўрайди.

Аммо одам ҳар қанча кўп тилни билмасин, унинг мукамал ва тамомила ўзиники бўлган тили фақат битта бўлади, бу, табиийки, унинг ўз она тилидир.

Фақат шу тил онадан бевосита ўтади, бутун сиру синоати, унда тажассум топган миллий тафаккур тарзи билан бевосита ўзлаштирилади. Бошқа ҳар қандай тил эса айна шу она тили воситасида ўрганилади. Ана шунинг учун ҳам иккинчи бир тилни ўрганишнинг дастлабки босқичида ўрганувчи нутқида кўпинча интерферентив хатолар, яъни бошқа тилга ғайриихтиёрий равишда ўз тил қонуниятлари асосида ёндашув натижасида йўл қўйиладиган хатолар учрайди. Масалан, ўзбек тили ва тафаккури қонуниятларига кўра “сигир”га “нима?” деган сўроқ қўйилади, русчада эса бошқача, яъни “кто?” (“ким?”) сўроғи қўйилади. Русчани энди ўрганаётган ўзбек боласи ўз тафаккур тарзидан келиб чиқиб, “нима” сўзини русчага таржима қилиб, “корова”ни “что?” дейиши мумкинки, бу билан у интерферентив хатога йўл қўяди. Бу жуда жўн мисол, аммо анчайин мураккаб ҳолатлар ҳам мавжуд. Табиийки, бундай хатолар иккинчи тилни, бу тил эгаси бўлган халқнинг тафаккур тарзини жиддий ва чуқур ўргана бориш асносида бартараф этилади.

Олмон алломаси В.Гумбольдтнинг юқорида эслганимиз гапидан келиб чиқилса, бошқа тилни ўрганиш дунёни ўз тилидагидан яна бошқа бир тарзда кўришга одатланишдир. Бир неча тилни билиш бир нарсани бир неча томондан кўришга имкон беради, бу, албатта, дунёни кенгроқ, чуқурроқ билишга йўл очади.

Айни пайтда хорижий тилларни билиш бугун бутун дунё давлатлари билан эркин ва дадил тиллашаётган мустақил Ўзбекистон учун муҳим. Жаҳоннинг узоқ-яқин турли бурчакларида йиллар давомида фан ва техника, технология каби хилма-хил соҳаларда қўлга киритилган ютуқлардан жадалроқ баҳраманд бўлиш, уларни ижодий ўзлаштирган ҳолда буюк келажакни тезроқ яқинлаштиришга сарфлашда хори-

жий тиллар энг мақбул ва беминнат воситалардандир. Ўз касбини эъозлаган зийрак ошпаз бировдан чўмич ёки қошиқ сўраб, ҳамиятини ерга урмайди...

Мамлакатимизда узоқни кўзлаб олиб борилаётган оқилона сиёсат боис хорижий тилларни ўрганишга шунинг учун ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда. Замонавий миллий кадрларни тайёрлашга маблағ мутлақо аяб ўтирилгани йўқ. Инглиз, олмон, француз ва бошқа тилларга етарли даражада соҳиб бўлган жуда кўплаб ёшларимиз Америка, Англия, Германия каби илғор мамлакатларнинг пешқадам олий ўқув юртларида кунт ва ғайрат билан билим олмақдалар. Юртимиздаги бу кенг қамровли ишлар тез орада ўзининг жиддий натижаларини бериши аниқ.

Лекин таъкидлаш жоизки, фарзандларимиз ўрганадиган тилларнинг бошида она тили турмоғи, хорижий тилни ўрганиш она тили воситасида амалга оширилмоғи керак. Президентимиз Олий Мажлисимизнинг IX сессиясида сўзлаган нутқларида мана бундай деб уқтирганлар: “Аммо шунга алоҳида урғу беришимиз зарурки, чет тилларни ўрганиш, минбаъд она тилини эсдан чиқариш ҳисобига бўлмаслиги лозим”.

Она тилини тамоман эсдан чиқариш ҳисобига чет тилини ўрганиш ўз кўзидан мосуво бўлиш билан баробар, бундай қилиш дунёга фақат бегона кўз билан қараш демакдир. Бунда миллий руҳнинг муаллақлашуви, мўртлашуви, беқарорлашуви ҳақида гапириб ўтиришнинг ўзи ортиқча. Она тилига нописандлик билан қараш, уни унутиб, чет тилини ўрганиш оиладан, болаликдан бошланса, унда миллий руҳ бешикда жон берди деяверинг. Она тили билан бирга болада ўзбекона миллий руҳ ҳам йўқолади. Она тили халқ руҳиятининг бақувват замини ва айни пайтда мустақкам ихота қобиғи сифатида собит бўлмас экан, хорижий тил, масалан, инглиз ёки рус тили бола-

нинг биринчи тилига айланар экан, ундаги миллий руҳ ҳам инглизча ёки русча ва ёки мутлақо муаллақ бўлиши табиий. Руҳан ўзбек бўлиб, ўзбек эмас, рус бўлиб, рус эмас, миллий-руҳий аросатнинг аро йўлида қолган бандага ватанпарварлик, миллий ҳурликка посбонлик, она юртга адоқсиз муҳаббат каби улуг туйғуларни тушунтириш, ундан буларни талаб этиш қийин.

Яқин, кечаги ўтмишимизда ўз жигарбандининг ўз тилига эмас, ўзга тилга тамоман соҳиб бўлмоғи учун унга ўзга тилда муомала ўргатган, оилада фақат ўзга тилдаги мулоқотни “қоидалаштирган” оталар, оналар каммиди?! Уларга фарзандининг ўзга тилда чуғурлаши, оилавий йиғинларда гўдагининг ўша тилда тўтиликни қойилмақом қилиб эплаётганлиги бир олам қувонч бахш этмаганмиди?! Улар болажонининг ўзбекча товушларни талаффуз қила олмай қийналаётганлигидан, бобокалонлари она сўзга султон бўлиб яратган “ғазал”га бу маъсум жоннинг тили келишмай “ғазал” деяётганидан завқланмаганмидилар?! Аммо вақти келиб, фарзанд вояга етиб, ўзбекчиликни, ота-онага, катталарга шарқона эътиборни, минг йиллик одатларимиздаги паст-баландни билмай, қовун туширган пайтларида бунга ўзининг сабабчи эканлигини, боланинг айбсизлигини ич-ичидан ҳис қилган падар бироз нам тортиб, “Ўзбекча мактабда ўқимаган-да” деб юпанчу нажот излагандай бўлган ҳоллар ҳам кўп кузатилган...

Миллий ўзликни, миллий руҳни мувозанатдан чиқариш учун бутун сиёсат машинаси сафарбар қилинган қизил истибдод замонида “она тили” деган тушунчанинг моҳиятини ҳам ишдан чиқаришга ҳаракат қилинди. “Иккинчи она тили” деган мантиқсиз истилоҳ таомилга киритилди. Она фақат ва фақат битта бўлганидан кейин унинг тили ҳам битта бўлиши гўдакка ҳам маълум... Ҳатто ғайриўзбекча исм-

лар, нақд бўлмаса, урфга кирай деди. Булар, албатта, она тилининг мавқеини камситиш, шу асосда миллий ўзликнинг оёғига болта уриш йўлидаги уриниш эди. Шундай қилинганда, миллатни, халқни мутеликда, қарамликда тутиб туриш осонлашарди... Эрамизнинг биринчи минг йиллигида, 732 йилда Кул тигиннинг қабр тошига унинг жияни Йўллуғ тигин тарафидан битилган ушбу сўзлар мазкур даҳшатларни эсга солади: "Хоқонлик қилиб турган хоқонини йўқотиб юборган. Табғач (хитой) халқига бек бўладиган ўғил боласи билан кул бўлди, сулув қиз боласи билан чўри бўлди. Турк беклари туркча отини ташлади, табғач бекларининг табғачча отини қабул қилиб, Табғач хоқонга қарам бўлди. Элик йил меҳнатини, кучини сарф қилибди... Турк фуқароси, барча халқ шундай дебди: "Давлатли халқ эдим, давлатим энди қани? Кимга давлатни эгаллаб беряпман? — дер экан. — Хоқонли халқ эдим, хоқоним қани? Қайси хоқонга меҳнатимни, кучимни сарф қиляпман?" — дер экан. Шундай деб Табғач хоқонига қарши бўлибди..."

Истиқлол шарофати билан миллий ўзлик, миллий ифтихор, миллий маънавият деган тушунчалар барқарорлашди. Миллий кадриятларнинг муқаддаслиги чуқур англономда. Тилимизнинг ҳар тарафлама камоли умумдавлат ишига айланди. Давлат тили ҳақидаги қонунимиз ишляпти. Республика Давлат тилини жорий қилиш комиссияси фаолият кўрсатмоқда. Янги тарихимизни яратиш бўйича жадал иш олиб борилмоқда.

Шуни унутмаслик керакки, она тили ва у билан баробар миллий шуур, миллий онг, миллий руҳ, энг аввало, оилада шаклланади, аждодлар қони билан авлодларга ўтиб келадиган руҳнинг омонлиги, барҳаётлиги учун энг аввало ота-она масъулдир.

Оиладаги маънавий, маданий, керак бўлса, тил муҳити фарзанднинг инсоний камолотида белгиловчи аҳамиятга эга. Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Маҳмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Ҳамид Олимжон ва маънавийтимизнинг бошқа кўплаб буюк дарғаларининг айна мақомга эришувларида уларнинг оталари, оналари, хешу ақраболари, оилавий давралари, оилада бўладиган маърифат, маданият ва сўз бобидаги гурунларнинг таъсири ҳақида кўп айтилган, кўп ёзилган.

Атоқли навоийшунос олим Азиз Қаюмов «Машҳур сиймолар ҳаёти» туркумида нашр этилган «Алишер Навоий» номли китобида (Тошкент: «Камалак», 1991) улуғ мутафаккирнинг болалигидаги оилавий муҳитни мана бундай лавҳаларда тасвирлаган:

«Орадан бир неча йил кечди. Алишер тўрт ёшга қадам кўйди. Али (Алишернинг тоғаси) ва Алишер кўпинча бирга юришарди. Али севимли жиянини соясалқин боғларда ўйнатар, биргалашиб бозор расталарида, кўчаларда кезишар, гоҳо мадрасадаги ўртоқлари ёнига ҳам олиб борар эди. Али уйда мутолаа билан машғул бўлиб ўтирганда, Алишер ёнига келиб ўтирар, овоз чиқариб ўқишни сўрар эди. Шеърларнинг қироат билан ўқилганини эшитиш Алишерга хуш ёқар эди. Али танбур ёки дутор чалиб, ашула айтишни севар эди. Алишер тоғаси айтган кўшиқларни мириқиб тинглар, чолғу асбобларининг қандай қилиб оҳанг чиқаришини билишга интилар эди...

Ғиёсиддин (Алишернинг отаси) гарчанд шеър машқ қилмаган бўлса-да, шоирлар, олимлар суҳбатини жуда ёқтирар эди. Шунинг учун Ғиёсиддиннинг катта меҳмонхонаси ҳамиша шеър, соз аҳли билан гавжум бўларди. Узоқ қиш кечаларида дўстлар жам бўлишиб, мушоира қилишар, айрим байт, мисраларнинг мазмуни устида баҳслашишар, шашмақом

қуйларини тинглаб завқланишар эди. Гиёсиддинлар хонадонида шеър ва мусиқа, илм ва фазл ҳукмрон бўлиб, ёш Алишер мана шу мусаффо муҳитдан баҳра олиб ўсди...

Сабзаворда яшаган пайтларида Алишер 11 — 12 ёшларда эди. У вақтларда Алишер мансуб бўлган доираларда бу ёшдаги болалар илм олиш билан жиддий шуғулланганлар. Ҳиротда тўрт ёшидан мактабга қатнай бошлаган Алишер ўқиш, ёзишни ўрганган, олти ёшида Қуръоннинг таборак сурасини ўқиган бўлса, Ироқи Ажамда экан пайтларида уни батамом тугаллади, яна араб тили қоидаларини ҳам ўрганди... Сабзаворга келган йиллари Алишер туркий, форс ва араб тилларида ўқий ва ёза олар, эркин сўйлашар эди. Гиёсиддин Ҳиротда бўлгани каби Сабзаворда ҳам олим, фозил кишилар билан кўп суҳбат қураар эди. Бундай суҳбатларда Алишер ҳамиша отасининг ёнида ўлтирар, фозилларнинг сўзларига қулоқ осар, гарчи ўзи чурқ этмай ўлтирса-да, ҳар бир ҳикматли гапни уқиб олмоққа тиришар эди...

Пайшанба оқшоми. Гиёсиддиннинг ташқари ҳовлисидаги гулзорда мўл суғорилган гуллар ранг-баранг тусланадилар... Супадаги гиламлар устига солинган кўрпачаларда ўрта ёшлардаги нуроний чеҳрали тўрт киши гаплашиб ўлтириптилар. Ўртадаги пастак мез устига дастурхон тўшалган, унга турли нознеъмаглар тортилган. Одатдагидек супанинг нойгасида Гиёсиддин, унинг биқинида Алишер ўлтиришипти...

Хожа Юсуф Бурҳон қўлига танбурни олди. У Хожа Авҳаднинг гапи тугаши биланоқ танбурни чертиб, хониш бошлади:

Сенсен севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Ҳижрон кечаси чархи фалакка етар, эй, моҳ,
Оҳи саҳарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Ҳаттоки, қилич келса бошимга эшикингдин
Йўқтур гузарим, хоҳ инон, хоҳ инонма...

Бу Хуросондаги энг йирик шоир, сўз подшоҳи деб лақаб олган Мавлоно Лутфийнинг газали. Бу шеърни кишилар тўй-маросимларда ҳам, тор суҳбатдошлар даврасида ҳам, ўзи ёлғиз қолганда ҳам куйладилар. Лутфийнинг шеъри ҳам мазмуни билан, ҳам қўшиқнинг жозибаси, шеър руҳини тўла етказувчи оҳанги ҳамда қўшиқчи овозининг шираси ҳамда ижро маҳоратининг баландлиги билан суҳбат аҳлига кучли таъсир ўтказди. Суҳбатдошлар Лутфий таърифига ўтдилар, шеър ва мусиқий, бу иккала санъатнинг уйғунлиги тўғрисида сўз кетди. Ёш Алишер учун бу суҳбатлар худди дарс кабидир.»

Табиатни рангин сўзлар-ла тирилтира олиш, тонг эпкинининг эрка шивирини-да тилга киритиш, умуман, бадий тасвирга тенгсиз тиниқлик бахш эта билиш бобида якто сўзчи Ҳамид Олимжон болалик тасаввурига эртак шаклида муҳрланган соҳир сўз изларини қуйидагича ифодалаган:

«Болалик кунларимда,
Уйқусиз тунларимда
Кўп эртак эшитгандим,
Сўйлаб берарди бувим.»

Бу улуғларимиз ижодида бемисл бир қудрат билан ёғдуланган, қалбимиз қатларига мунавварлик олиб кирган сўзона сўз гулханининг илк учкунлари уларнинг мурғак кўнгил оташгоҳларига оилада ташланганлиги тайин, фарзанди камолини ўз умрининг мазмуни деб билган ота-она учун бу ўзига хос ибрат мактабидир.

«Бола — лой, она — кулол» деган мақол бор. Она бутун қалб кўри, меҳру муҳаббати, имкону иқтидори билан шу оддий лойдан гўзал санъат асари яратмоқ учун яшайди. Бу тирик асарнинг ҳар жиҳатдан тугал, комил, расо бўлиши она кўнглининг энг тўридаги олий орзудир. Бу орзунинг тўқис ушалмоғи учун, хусусан, боланинг она тилидаги кўникмаларининг

камолга етиши учун она кўп меҳнат сарфлаши лозим.

Бола нутқининг психолингвистик хусусиятларини тадқиқ этган мутахассисларнинг аниқлашларича, бола тўрт ойлигиданоқ нутқ вазифасини, ўта жўн бир тарзда бўлса-да, бажарадиган турли товушлар чиқара бошлайди («у-у-у», «м-м-у», «м-м-а», «ғу-у-в» каби). Шунинг учун ҳам фарзанд нутқининг камолоти ҳақида қайғуришни ана шу даврлардан бошламоқ мақсадга мувофиқ. Боланинг тили чиқаётган даврда унинг «луғат бойлиги»даги асосий қисмини тақлидий «сўз»лар ташкил этади, бу табиий ҳол, албатта. Зотан, боланинг тили, аввало, товуш ва образларга тақлид қилиш йўли билан чиқади ва секин-аста бундай «сўз»лар ўрнини одатдаги сўзлар эгаллай боради. Ана шу тақлидий «сўз»лардан одатдаги сўзларга кўчиш жараёни даври боладаги нутқий кўникмаларни ривожлантириш ва такомиллаштиришда, айниқса, муҳим палладир. Бу даврда болага сўзларни фақат тўла ва тўғри шаклларда эшиттирмоқ зарур. Ана шу даврда бола сўз билан бу сўз ифодалаган нарса ўртасидаги алоқани кўпроқ излайди. Чунки унинг аввалги «луғат бойлиги»даги «сўз»лар (масалан, «вов-вов», «ку-ку», «миёв», «бажи», «ди-дид», «мў», «умма», «оҳ» каби) да бундай алоқа аниқ кўриниб турарди, яъни ит «вов-вов» дейди, шунинг учун унинг номи «вов-вов», хўроз «ку-ку» дейди, шунинг учун унинг номи «ку-ку» ва ҳоказо. Аммо одатдаги сўзларда шундай алоқа очиқ кўриниб турмаганлиги учун энди боланинг саволлари кўпайиб кетади: «Нимага бундай деймиз?», «Бу нима дегани?», «Нимага «миёв» демаймиз?» ва ҳоказо. Бундай пайтларда болага эринмасдан, атрофлича, унинг идрок даражасини қийнамаган ҳолда, керак бўлса, ундаги қизиқувчанликни рағбатлантириб, изоҳлар, тушунтиришлар бериш фарздир. Бу болада сўз сезгисини, сўз завқини тарбиялашга ёрдам беради.

Истеъдодли адабиётшунос Абдулла Улугов «Хуррият» газетасидаги (1998 йил 17 июнь) бир мақола-сида боланинг чинакам эркин шахс бўлиб шаклланишига ғов бўладиган бир иллатни мана бундай таърифлаган: «Болалар борлиқни жуда-жуда билгиси келади. Уларнинг қалбида дунё сир-синаотларини эгаллаш истаги жўш уриб туради. Шундан болаларнинг бийрон-бийрон саволлари ота-оналарини ҳаммаша доводиратиб қўяди. Катталар эса ҳеч қачон ўз ожизлигини тан олгиси келмайди. Улар забунликларини яшириш учун «Ўчир овозингни!», «Тилингни тий! Жим ўтир!» дея дағдаға яловини кўтариб олишади. Улғаяётган вужуд бу таҳдиддан, албатта, чўчиб тушади. У қўрқув қуршовига қайта дуч келмаслик учун мурғак табиатидаги ғаройиб ҳиссиётлар оқимини мажбурлаб тўхтатишга жон-жаҳди билан уринади. Кўнглини, фикрини ўстириши учун лозим қувватларини тилини тийишга, истакларини тўхтатишга сарф этади. Бу эса, албатта, хунук оқибатларга замин ҳозирлайди.»

Боланинг нутқидаги ҳар қандай нодурустлик, ноқислик, хоҳ катта бўлсин, хоҳ кичик, онанинг зийрак ва меҳрибон нигоҳидан четда қолмаслиги лозим. Уйда, хусусан, болалар олдида катталар тугал ва тоза нутқ билан муомала қилмоқлари, сўзни чала, қисқартириб талаффуз этмасликлари, турли гуруҳларнинг жаргон сўзларини ишлатмасликлари мақсадга мувофиқ. Болада тақлидчиликнинг жуда кучли бўлишини ҳамма билади, у қулоғига тушганини дарҳол ўзлаштиради. Сўзга чечанликнинг илк куртаклари болалиқдан парвариш қилинмаса, сўз ҳисси, гўзал ифода завқи оилада камол топмаса, кейин, мактабга боргандан сўнг боланинг тилини бурро қилиш қийин кечади. Бу юмушларнинг барини мактабга ташлаб қўйиш энг ками инсофдан эмас. Боланинг тили тамоман қотиб бўлгандан кейин мактабда бу тилни

бутунлай янгидан гўзал шаклга солиш осон иш эмас. Муайян бир шева талаффузига мутлақо табиий бир шароитда мослашган тилни адабий тил тафлаффузига ўргатиш учун мактабда ўқитувчи ҳазилакам куч, меҳнат сарфламайди, аммо натижа ҳамиша ҳам кўнгилдагидай бўлавермаётгани ҳеч кимга сир эмас. Зийрак ота-она бола ҳали уйдалигидаёқ унга адабий тил ҳақида ҳам оддий, илк тушунчаларни билганича бериб борса, ёмон бўлмайди.

Фарзанднинг тил тарбиясида, умумий камолотида мантиқий тафаккур малакаларининг ўрни бениҳоя катта эканлиги маълум, шунинг учун, энг ками, яхшининг яхши, ёмоннинг ёмонлигини мантиқан фарқлаш йўллари ҳақида ўғитлар бериш ҳам ота-она бўйнидаги бурчдир.

Инсониятни чинакам камолотга элтувчи йўллари излаб, аҳли оламни ҳайратга солган тенгсиз асарлар битган улуғ бобомиз Форобий Х асрда ўзининг “Бахт-саодатга эришув ҳақида” номли рисолаларида шундай деб ёзган эди: “Ёшлар юқорида айтиб ўтилган нарсалар — касб-ҳунар, иш-тажриба, қасд ва ғайратга эга бўлганлари ва шу нарсаларни ўз вужудларига сингдирганларидан сўнг, уларни аста-секин эгаллашда юқорилай борадилар ҳамда юқорида айтиб ўтилган фазилатларни аниқлаб бориб, назарий билимларнинг ҳаммасида мантиқий фикрлаш йўлини ишлатишга одатланадилар. Шу тартибда болаларга ўргатиш йўли билан улар то камолга етгунча, ҳамма шу фазилатлар аниқланади ва тарбия қилинади”. Йирик форобийшунос олим академик М.Хайруллаев таъбири билан айтганда, “Форобий логикани инсон тафаккурини тарбияловчи, мукаммаллаштирувчи ва инсон фикрлаш қобилиятини ўстирувчи илм деб билган ҳамда уни ўрганишга жуда катта эътибор берган”. Шунинг учун ҳам улуғ аллома ўзининг илмларнинг келиб чиқиши ва таснифига бағишланган

“Ихсо ал-улум” асарида фанларни тилшунослик, мантиқ, математика, табиатшунослик, сиёсат тарзида беш гуруҳга ажратиб, шунга мувофиқ беш қисмда уларни тушунтиради.

Форобий мантиқ илмининг аҳамиятини бир рисоласида мана бундай баён қилган: ”Грамматика одамлар нутқини тўғрилагани каби — у шунинг учун ҳам вужудга келгандир — мантиқ илми ҳам хато келиб чиқиши мумкин бўлган жойда тафаккурни тўғри йўлдан олиб бориш учун ақлни тўғрилаб туради. Грамматиканинг тилга ва тил ифодаларига бўлган муносабати мантиқ илмининг ақл ва ақлий тушунчаларга бўлган муносабати каbidир. Грамматика ҳар доим тил ифодаларида хатолар келиб чиқиши мумкин бўлганда тилнинг ўлчови бўлганидек, мантиқ ҳам ҳар доим ақлий тушунчаларда хато келиб чиқиши мумкин бўлганда ақл ўлчовидир”.

Тилимизда “мантиқ” ва “нутқ” сўзларининг ўзаги айнан бир эканлиги ҳам бежиз эмас. Ҳайратланарлиси шундаки, мактабда нутқни, унинг грамматикасини ўргатамиз, аммо фикрнинг, тафаккурнинг асоси бўлмиш мантиқни ўргатмаймиз. Ҳолбуки, тил ва тафаккур чамбарчас боғлиқ, мантиқ илмисиз ҳақиқий ижодий тафаккур, гўзал ва аниқ нутқ бўлиши маҳол. Икки маълум фикрдан учинчи бир янги фикрни мустақил ҳолатда келтириб чиқариш ва уни маромига етказиб тилда ифодалай олиш учун мантиқ қоидаларидан бохабарлик зарур бўлади.

Кўпинча кўзга ташланадиган болаларимиз нутқидаги нўноқлик, ижодий фикрлашнинг оқсоқлиги, фикр баёнида қолипдан чиқолмаслик, тафаккур тўмтоқлиги каби қусурларнинг илдишлари теран мантиқ малакаларининг заифлиги билан боғлиқ эканлигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Мантиқий тафаккур тарбияси масаласида ҳам оила бошланғич нуқта бўлмоғи лозим.

Инсоннинг ақлий ва маънавий-руҳий оламидаги барқарорлик, мунтазам мувозанатни саломат сақлагувчи қудратли омил мантиқ тарозисидир. Ёшлар шу-уридаги мустақкам мантиқ дунёга очиқ кўз билан қарашга, нима яхшию нима ёмон эканлигини ҳушёрлик билан мустақил баҳолашга, аждодлари қолдирган улкан ва бебаҳо қадриятларнинг қадрига етиб, ёт таъсирлардан илдам ихоталанишга имкон беради. Одам боласини маънан ва ақлан юксакликка чорлайдиган омиллардан бири ибрат деган нарсасидир, уни баҳолаш, унга интилишда яна мантиқ деган мезон ёрдамга келади. Бир сўз билан айтганда, ақлий ва маънавий камолотнинг чин суянчларидан яна бири мантиқдир.

Мамлакатимизда оила масаласига алоҳида эътибор билан қаралаётганлиги бежиз эмас. Юртимизнинг порлоқ эртасининг замини жамиятимизнинг асосий бўғини бўлмиш оилада яратилади. Оила ҳам кичик бир давлат деган ҳикматомуз гап бор. Ўзбек тили, энг аввало, ана шу кичик давлатчада чинакам давлат тили сифатида парвариш қилинмас экан, жажжи фарзандларимиз қалбига аждодларимизнинг ҳамиша тирик нафасини олиб кирмас экан, у яхлит ва ягона юртимизнинг давлат тили сифатида такомил топишга қийналиши тайин. Буюк келажагимизнинг маънавий бешиги оила эканлиги, бу бешикка мунтазам масъулилик ҳамиша ҳар биримизнинг ёдимизда турмоғи лозим.

ЎЗБЕКНИНГ ЎЛМАС СЎЗИ

Минг йиллик маданиятимиз тарихида халқимиз бадиий тафаккури даҳосининг маҳсули сифатида юзага келган нафис сўз санъати дурдоналари беҳисоб. Уларнинг аллақанчаси туркий тафаккур теранлиги ва тахайюл бепоёнлигининг муҳташам обидалари ўлароқ жаҳон бадиияти ганжинасининг тўрида қўр тўкиб турибди. Бу асарларда мислсиз маҳорат билан тараннум этилган эзгулик, озодлик, ватанпарварлик, халқпарварлик, қаҳрамонлик каби абадиятни аллаловчи инсоний ғоялар ва айни пайтда улардаги тил дейиладиган сурурбахш сеҳрга тўла қудратнинг бе-назирлиги, сўзнинг инсон қалби қатларига ҳузурбахш ҳайрат солувчи замзамалари, ўктам ишва ва эркли эркалик билан эшилувчи маъно жилвалари, пўртана мисол шиддат ва оқувчан оҳанг, камалақдек товланувчи зангин рангинлик одам боласини ҳамиша маънавий камолот сари етаклаган.

Ана шундай умрибоқий асарлардан бири ўзбек халқ оғзаки ижодининг гултожларидан бўлмиш «Алпомиш» достонидир. Ўн асрким, бу дoston наинки халқ тилида, балки халқ дилида яшаб келади. Халқимиз чечансўзлигининг ҳассос тадқиқотчиси Муҳаммадали Қўшмоқов бир китобида шундай деб ёзади: «Алпомиш алп бўлгани учун минг йиллар давомида халқ юрагида ўлмай яшаб келадими? Асло! Алплик Алпомиш образининг бир қирраси, холос. Алпомиш аслида маънавият қаҳрамонидир. У Ватан мустақил-

лиги, халқнинг маънавий бирлиги учун, озодлик, эзгулик, тинчлик учун курашган қаҳрамон... Маънавият қаҳрамони бўлгани туфайли ҳам у халқнинг идеал қаҳрамонига айланди. Шунинг учун ўзбек халқи ўз тарихининг энг қора кунларида ҳам Алпомишни юрагида сақлади, ундан мадад олди, уни ибрат қилиб, Алпомиш ўғилларни, Барчин қизларни вояга етказди» (Чечанликда сўзга сувдайин оқиб... Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 43-бет).

«Алпомиш» достонида ўзбек халқининг кўҳна ва ҳамиша навқирон тили ўзининг бутун салоҳияти билан жилваланган. Маълумки, халқ тили — табиий ва тарихий тараққиёт жараёнлари ичидаги, аммо «андаваланмаган», «рандаланмаган» тил. У ўз гўзаллигини мутлақо мунтазам, қандай бўлса, шундайлигича асраган, атайлаб пардозланмаган, «ўсмаю сурма», «упаю элик»лардан батамом холи, мезон отлиғ қатъий қоидалар занжиридан озод, муайян ҳудудга мансуб гоҳ беҳад нозик, гоҳида мундайроқ ўзига хосликларни, яъниким, шу тил доирасидаги барча шева-ларни ҳам қамраган тилдир. Адабий тил эса ана шу халқ тилининг, айтиш мумкинки, ягона кўркли ва комил «фарзанди»дир. Ўзбек адабий тили ўзбек халқ тили заминида таркиб топган, у халқ тилининг тегишли қонуниятлар асосида мезонлаштирилган, сайқалланган, оро берилган шаклидир. Ўзбек адабий тилининг шаклланиш асоси ҳам, бойиш ва озиқланиш манбаи ҳам айна шу халқ тилидир. Адабий тилимизнинг танти тиргаги, синоатли сарчашмаси қамрови сарҳад билмас халқ тилидир. Бугунги ўзбек адабий тилимизнинг бойлиги ва фавқулодда ифода имконларига эгаллиги аслида халқ тилимизнинг расолиги ва раволиги билан изоҳланади.

Қадим юртимизда олтин созию ойдин овози, сўйламоқни сайрамоққа миндира билиш иқтисори билан

булбулни ҳам лол қолдирган, қувваи ҳофизаси, бади-ҳагўйлиги, сўзни ҳуққабоз каби ўйната олиши, нафақат ўйнатиши, балки эзгин-эзгин ўйлатиши билан донғи дoston бўлган не-не бахшилар «Алпомиш»ни куйламаган. Аниқланишича, бу дostonнинг ўттиздан ортиқ варианты мавжуд бўлиб, уларни жуда кўп номдор бахшилар айтиб келганлар ва айтиб келмоқдалар, аммо, таассуфки, уларнинг аксарияти ёзиб олинган эмас. Халқ орасида атоқли бахши Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган вариант кенг тарқалган. Шу нарса ҳақиқатки, «Алпомиш»нинг ҳамма вариантларида ҳам халқ тилининг ўша расолиги ва равонлиги мана-ман деб туради.

Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, «Алпомиш» дostonи ўзбек халқ тилининг хира тортмас кўзгуси, жонли халқ тилининг, халқ донолигининг жонли тарихи инъикосидир.

Ўзини эл-уруғ эрки йўлидаги мард билиб, баттол душманга қирон солмоқ мақсади билан ҳаёт-мамот жангига жаҳд қилиб, афсонавор Бойчибарига озодлик дарди билан миниб, ёвни ер билан битта гард қилмоққа киришаётган Алпомишнинг ушбу зафаролди онтидаги жанговар оҳангга рақс тушаётган сўзларнинг қатъияти, бу сўзларнинг бир-бирлари билан куйма уйғунлиги ўқувчи, тингловчи қалбини ларзага солмай қолмайди:

«Икки дунёда раҳбарим,
Марди майдоним, ё Али,
Изларам сиздан шафоат,
Чобук суворим, ё Али...
Очилгайми менинг бахтим,
Бузарман қалмоқлар раҳгин,
Сенинг чиққан тожу тахтинг
Ё сеники, ё меники.
Йўқдир қалмоқ пойимларинг,
Кўп юракда войимларинг,
Ўрдадаги ойимларинг

Ё сеники, ё меники.
Хафа фалак, солма зулим,
Бемаҳал етмасин ўлим,
Сўраб ётган катта элинг
Ё сеники, ё меники...»

Мисралардаги ихчам вазн асосида юзага келадиган шиддатли оҳангдан омонсиз жангда тиним билмаётган тулпорларнинг дупури эшитилиб туради.

Асарда воқеалар ривожини ва қаҳрамон руҳиятидаги ўзгаришлар билан фавқулодда таранг таносибдаги ўзгарувчан лисоний оқим, мисралардаги сўз бўғинларининг миқдорий сифати асосида садоланувчи оҳанг бор. Достонда, асосан, етти, саккиз ва ўн бир бўғинли шеърларда гоҳ тез, жўшқин, гоҳ тинч, вазмин, гоҳида муўтадил бир тарзда таралувчи ана шу оҳанг ифода этилаётган фикрга «юкумлилик» бахш этади. Тайинки, ҳеч бир тил оҳанг оғушидан ташқарида яшамокқа, яшнамоққа қодир эмас. Айниқса, шеър тил учун ана шундай гўзал оғуш. «Алпомиш»да нафақат мисралараро, балки ҳар бир мисрадаги сўзлараро ҳам туркона товуш такрорлари заминидаги оҳанг уйғунлиги юксак бадиият намунаси дир: «Қиличига қирмиз қонлар қотади», «Қалмоқда қолмасин гулдайин танам», «Қалмоқнинг қўлида қопти Бойчибор», «Сувда бўлар сулув ўтнинг суйруғи».

Мана бу мукамал мисраларнинг иккинчисига алоҳида эътибор берайлик: «Ҳар ерда душманнинг қўли бойлансин, Ғанимнинг ичига ғамлар жойлансин». Аввало, «Ғ» товушининг такрори ўзига хос оҳангдорликни юзага келтирган. Ундан ташқари шу тўрттагина оддий сўз шунчалик маҳорат билан алоқалантирилганки, душманга бўлган нафратнинг заранг ва залворли расми намоён бўлган. Тилимизда «ғам емоқ» ибораси бор, шунга кўра «ғамнинг одамнинг ичига кириши» тасаввури ҳамиша ҳиссий бир тарзда идрок этилади. «Ғамлар» сўзи билан бевосита

боғланган «жойланмоқ» фақат «кирмоқ»нинг ўзигина эмас, балки «бағмом кириб, у ерни эгаллаб, ўша ерда тамомила муқим бўлиб қолмоқ» ҳамдир. Шунинг учун ҳам «жойланадиган ғамлар» шунчаки бўлмайди, катта бўлади, қаттиқ бўлади, қаттол бўлади... Бу тўрт сўзнинг қистовсиз, оҳорли муносабатида ғанимни чақиб ташлайдиган чақин юзага келган.

Достонда тасвир инжалигини таъминламоқ мақсадида сўзлар шундай усталик билан ўзаро муносабатга киритилганки, натижада ҳатто мавҳум тушунчалар ҳам гўзал бир шаклда конкретлашиб, қўл билан ушлаб кўриш мумкин бўлган даражадаги аниқ нарсаларга айланган. Буни бир-икки мисолдаёқ кўриш мумкин:

«Маҳрам келиб, менга берди хабарди,

Закоғ деган гапга кўнглим қабарди» сатрларидаги «кўнглим қабарди» иборасида қаҳрамоннинг ранжли руҳий ҳолати фавқулодда бир бадиият билан аксланган. Адабий тилимизда «кўнгли оғримоқ» ибораси бор. Аммо айни «кўнгли қабармоқ» ибораси маъно ифодасидаги образлилик жиҳатидан ундан анчайин кучли. «Кўнгли оғримоқ»да руҳга етказилган ранж, озор ибора таркибидаги «оғримоқ» сўзига кўра очик, таъбир жоиз бўлса, жуда «яланғоч» ифодаланган. «Кўнгли қабармоқ»да эса ички образ бор. Маълумки, кўнгил — мавҳум тушунча, «қабармоқ» эса аниқ тушунчага нисбат бериладиган ҳаракат, масалан, қўл, оёқ, қабариши мумкин. Айни пайтда қўл бекордан-бекорга қабармайди, қаттиқ меҳнат, қийинчилик бунга сабаб бўлади. Қўл қаварганда, кафтда сувли пуфакчалар пайдо бўлади, сўнгра у қилоққа айланади, буни ҳар бир киши билади, шунинг учун ҳам «қабармоқ» сўзи эшитилиши билан киши кўз ўнгига дарҳол қўлнинг худди шу аниқ ва оғриқли кўриниши келади. «Қабармоқ» кўнгилга нисбат берилар экан, ўша қўл кўриниши «кўнгил»га ҳам кўчадики, бу ҳолатда энди кўнгил асло

мавхум бўла олмайди. Натижада, аввало, «кўнгил» аниқлик, қўлда тутиш даражасида конкретлик касб этади, қолаверса, қийноқ ва озурдалиқ ичидаги кўнгилнинг қабариқ образи аксланади. Ана шу маънода «кўнгил қабармоқ» иборасидаги сўз сезгиси ҳайратланарлидир.

Достондаги жуда кўплаб ана шундай иборалардан яна бири «гап етакламоқ»дир: «Юришимиз қирқин қизлар билмасин, У қурғурлар гап етаклаб юрмасин, Эл ичинда маломат сўз бўлмасин». Мазкур иборанинг ҳозирги тилимиздаги муқобили бўлмиш «гап(-ни) кўтариб юрмоқ» иборасида гапнинг бевосита ҳаракати йўқ, у гўё оддий бир нарса, уни фақат кўтариб юрадилар, холос. «Гапни етаклаб юрмоқ» ибораси шунинг учун ҳам ўткир ва ўзғирки, унда гапнинг ўзи ҳам бевосита юради, фаол ҳаракатга қодир, фақат уни чиркин мақсадларга хизмат қилдириш учун қаёққа хоҳлашса, ўша ёққа етаклаб юрадилар, бечора гап етовдаги молдай изини нўхтачига тамоман тутқазиб кетаверади, нўхтачининг муддаоси эса гапнинг маъною мантиқ мувозанатини бутунлай бошқа бурчакка буриб юборишдан иборат. «Гап» ва «етакламоқ» сўзларидан таркиб топган бу ибора ана шундай маъно нозикликлари, закий ишоралар билан тўйиниб бетакрор бир ифода сифатида шеърга, бадий мазмунга кўрк берган.

«Етакланган гап»нинг тилимиздаги яна бир бошқа ифодаси «миш-миш» деган сўздир. Бу сўз достонда «эмиш-эмиш» ва «эмиш-мемиш» шаклида қўлланган: «Ўлди дейди, юртга овоза бўлади, Эмиш-эмиш Кўнғирот элга боради, Ҳар ерда одамлар гап қип юради», «Эмиш-мемиш гап бўп ётди, «Култой» қандай ёйни отди, Бир нечалар йўқ бўп кетди». Кўришиб турибдики, «миш-миш» ҳам айнан «эмиш-эмиш» сўзининг қисқаргани, достонда сўзнинг шу асл шакли сақланган. Шунини ҳам айтиш керакки, «гап етак-

ламоқ» иборасида айни номақбул ҳаракатнинг эгаси аниқ, «эмиш-эмиш» («миш-миш») да эса бу номақбул нарсанинг ўзинга мавжуд, унинг эгаси мажҳул, бу жиҳатдан «эмиш-эмиш» бетараф, холис. Бадиий тасвир тақозосига уйғун ҳолатда тегишли ифода танланаверади.

Алпомишнинг синглиси Қалдирғоч «аҳмоқ қалмоқ» элида тўқсон алпнинг орасида талаш бўлиб, улар зуғумидан азоблар ичра ўртанган Барчинни қутқармоққа шошилмаган акасидан ўпкалаб, унга сўз тигини санчмоқ учун «Номардсан!» деса, камлик қиладигандай, «Ака, айтган сўзим оғир олмагин, Нармода ишини бунда қилмагин», дейди. «Нар-мода» деган сўз Алпомишнинг алп қалбини силкитибгина қолмасдан, синдиради ҳам. Алпомиш туганмас ҳайрат ва ҳасрат билан «Нар-мода деб мени силкиб соласан, Жуда ҳам акангни номард биласан», дейди. Шунда Қалдирғоч ўша гапларини яна ҳам қаттиқроқ, қамчинлироқ қилиб айтади:

«Ҳар ким ўз элида бекми, тўрами,
Нар-модалар сендан камроқ бўлами,
Марднинг ёри той-талашда қолами?!»

«Нар-мода»нинг мунтазам маъниси Қалдирғочнинг бу ва кейинги сўзларида бутун қичовли қирралари билан намоён бўладиким, «номард» сўзи бу жуфт сўз ёнида кичрайиб, майдалашиб, йўқ бўлиб кетади. Айни «нар-мода» («эркак-урғочи») сўзи ўзининг қиёссиз таънадор қудрати билан йигитнинг юрагидаги ҳамият деган бикир туйғуни тириштириб, Алпомишни Бойчиборга миндиради. Ўқдан ўткир сўзни ўрнида сўйлатмоқ халқимизнинг аслида, азалятида бор феълдир.

Тилдаги энг содда, табиий ва қадимий сўзлар товушга ёки образга тақлид асосида юзага келган сўзлар ҳисобланади. Тилшуносликда тилнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ талқинларда тақлидий сўзлар ма-

саласига ҳам алоҳида ўрин берилади. Ҳатто тил табиатдаги мавжуд хилма-хил товушларга тақлид қилиш асосида юзага келган деган қараш ҳам йўқ эмас. Айтиш мумкинки, муайян предметга хос бўлган товушли ҳаракат, асосан, тақлидий феъл билан ифодаланади. Бундай сўзлар тегишли предметни жуда аниқтиник тасаввур қилиш имконини беради, ўша предметнинг овози ёки образи қулоқлар остида акс садо бериб туради. Ана шу маънода тақлидий сўзларнинг бадиийлик қуввати беқиёсдир. Худди шундай сўзлар шеърӣ мисраларда қофияланиб келганда, бу қувват янада бўртиб кўринади. Мана Алпомишнинг Барчинни озод қилишга отланиб, шижоат билан елиб бораётгани тасвири:

«Дубулға бошда дунгуллаб,
Карк кубба қалқон қарқиллаб,
Тийла поянак урилган
Узангиларга шарқиллаб,
Бедов отлари дирқиллаб,
Олғир қушдайн чарқиллаб,
Қўлда найзаси сўлқиллаб,
Юрмоқчи узоқ йўлига,
Қарамай ўнгу сўлига,
Етсам деб ёрнинг элига
Силтаб юради Бойчибор...
Йўл юрар давлатли шунқор...»

Достонда Алпомишнинг хилма-хил фазилатлари бир қанча бадиий тасвир воситалари орқали ифода этилган, айниқса, сифатлашлар маҳорат билан қўлланилган, бунда сўзнинг маъновий серқатламлиги инкишоф қилинган. Масалан, асарда Алпомишга кўпроқ «қайсар» сифати берилади: «Қалмоқ юртини бўзлатар, Бораётган шундай қайсар, Қаватинда Барчин дилбар...», «Душманларни изиллатган Ҳакимбек қайсаринг келди», «Бу сўзларни қайсар Ҳаким айтади». Худди шу сифат Алпомишнинг тугинган дўсти Қоражонга нисбаган ҳам беришган: «Тўртов эди, бе-

шов бўлар, Боради Қоражон қайсар». Ҳозирги адабий тилимизда ҳам «қайсар» сўзи бор, унинг асосий маъноси «Рум подшоиси, подшо» бўлиб, у асосан кўчма «ўжар» маъноси билан ишлатилади (Бу сўз ўзбек тилига араб тилидан ўтган, араблар эса юнонча «Кесар» (юнонлар латинча «Cesar» — «Цезар»ни «Кесар» деб ўқиганлар) сўзини ўз тилларига мослаб айна «қайсар» шаклида олганлар). Кўриниб турганидай, бу сўз достонда «ботир», «қўрқмас», «мард бек» маъноларида қўлланган. Бу сўзнинг асос маъноси негизида айна маъноларнинг юзага келган бўлиши мутлақо табиий, чунки мазкур сифатларнинг шоҳларга хослигини исботлаб ўтириш керак эмас. Достондаги жуда кўплаб тиниқ ва таъсирли тасвирларда бу маънолар ярқираб жилоланади.

«Меҳнат» сўзининг асл маъноси «машаққат, қийинчилик» демакдир, ҳозирги адабий тилимизда бу маъно йўқолиб кетган. Достонда бу сўз мазкур асл маънодагина қўлланган («Остимда ҳориган минган бул отим, Кўп йўл юриб ошиб кетди меҳнатим») бўлиб, кўп ҳолларда «меҳнат торгмоқ» тарзидаги ибора таркибида келади: «Сендай акам меҳнат тортиб боради», «Узоқ йўлда меҳнат тортиб юраман». Ҳозирги тилимизда бу маъно «машаққат торгмоқ» ибораси орқали ифодаланади. Достонда жуда кўплаб сўзларнинг ана шундай асл маъноларини топиш қийин эмас, бу жиҳатдан қараганда, асарни маънолар хазинасига менгаш мумкин.

Достонда ўзбек халқининг юмористик сўз сезгиси, сўз ўйинлари, аскияга ўчлиги, ҳазилга мойиллиги ҳам гўзал бир шаклларда ўз ифодасини топган. Номард ва қалтабин Ултонтознинг «қовун кўриб, кўчқор боқиб, ҳар ерда ухлаб қолиб, тилини ола ҳаққа чўқиб, соқовтоб бўлиб қолган» онаси Бодом бикачининг «р»ни чиқаролмай, «й» деб талаффуз қилиб гапириб, бунинг устига ўша чала тилида «ёр-ёр» ай-

тишларининг ўзида кулгини ҳам кулдиралиган аллақанча кулги бор. Култой қиёфасидаги Алпомишнинг Бодом бикач билан айтишувида чинакам халқона сўз зарофати ўзининг нозик ифодасини топганким, халқимиз табиати ва саяжиясида бу хусусият, бу мутлақо миллий санъат азалдан собит эканлигини, аскиянинг илдизлари чуқур ва бардавомлигини яна бир карра таъкидламоқ мумкин. Ана шу каттагина айтишувдан бир парча:

«Б о д о м б и к а ч»:

Кўй ёйилай Кўнғиёт этагига ёй-ёй,
Қизлай юймас йигитнинг этагига, ёй-ёй,
Сен ўзингни одамман дема, Култой, ёй-ёй,
Тенгламайман коvusим патагига, ёй-ёй.

«Қ у л т о й»:

Кўй ёйилар Кўнғирот этагига, ёр-ёр,
Бизлар юрмас қизларнинг этагига, ёр-ёр,
Тенгласанг, тенглама, коvушингнинг патагига, ёр-ёр,
Хўрозимни қамайин катагингга, ёр-ёр.

Алпомишнинг айтишувдаги ғурурли мутойибаси, тил кескинлиги, сўз топқирлиги, унинг фақат жанг майдонидагина эмас, балки кулги курашида ҳам музаффарлиги дostonхонга таъсир этмай қолмайди.

Дostonда асрий ибратли тажрибаларни ўзида мужассамлаштирган мақол ва маталлар, халқ бадийий хаёлотни сарҳадсизлигининг кўзгуси бўлмиш муболагалар кўп ва хўп қўлланилган. Ҳатто баъзан мақол ўз замиридаги реал воқеа ичига олиб кирилган ҳолда ишлатиладики, бунда айни воқеа устида истиқомат қиладиган мажозий мазмун янада мунтазамлашади. Айни пайтда бу нозик усул ўзига хос енгил, юмористик кулгини ҳам келтириб чиқаради. Масалан, «Элакка чиққан хотиннинг элик оғиз гапи бор» деган мақол халқда кенг тарқалган. Алпомиш Култой қиёфасида «тўй»га кетиб бораркан, йўлда бир келинчак, Алпомишни Култой фаҳмлаб, унинг подасига қўшган учта эчкиси ҳақида сўрайди. Алпомиш ке-

линчакнинг очкиси кўпайиб, бир юз ўн тўртта бўлганини айтади. Кейинги тасвир: «Кам фаҳм, ҳеч нарсага тушунмайдиган аёл юз ўн тўрт деганига думоғи чоғ бўлиб, кунлиш кўтарилиб: — Оғзингизга мой, уйга юринг, — деб тармашиб қўймай, уйга эргаштириб борди. Борса, уйида нон йўқ. — Бобо, ўтиринг, нон йўқ экан, мен муна қўшниникидан элак олиб келиб, мен сизга бир патир қотириб, устига мой солиб берай, — деди. Элакка жўнаб кетди, борса, беш-олти хотинлар буни гапириб ўтирибди. «Элакка борган хотиннинг эллик оғиз гапи бор» дегандайин, у хотинлар билан ўрлаша кетди. Гап кўпайиб, Култой эсидан чиқиб кетди. «Култой» ... уйдаги керакли нарсасининг барини эрмак қип еб қайтди. Келинчак ҳам элакни олиб келаётиб эди, «Култой»ни кўриб қолди: — Ҳа, қайтинг, бобо, — деб порт бўлиб қолди...»

Асардаги деярли барча шеърӣ сатрлар тил бадиияти жиҳатидан шу қадар сайқалланган, мантиқ ва маъно теранлиги жиҳатидан шу қадар ишланган, мажозлар мазмун кўламдорлиги ва ҳаётӣ воқеликка мутаносиблиги жиҳатидан шу қадар пишиқтирилганки, уларнинг аксарияти халқ донолигининг қолип-ланган дурдоналари — ҳикматлар шаклини олган. Улардаги халқимиз минг мащаққатлар билан кўриб-кўриб бошидан ўтказган тажрибалар асосида юзага келган хулосалар қаймоғининг куюқлиги, қайралган мангӣқ ва сўз салобати кишини ҳайратга солади: «То ўлгунча сўйлаб қолган тил бўлсин, Ғанимнинг шавкаги кўйиб кул бўлсин», «Кучук босмас йўлбарс-шернинг изини, Эси бор билади гапнинг тузини», «Дам шу дамдир, ўнга дамни дам дема, Бошинг эсон, давлатингни кам дема», «Давлат қўнса бир чибиннинг бошига, Семурғ қушлар салом берар қошига», «Созандалар созин чертар қўл билан, Ёмон одам куйдиради тил билан», «Хазон бўлса, зовлар қўнар гулшанга», «Гул кетар бўлса, гулистон эмранар, Шаҳар вай-

рон бўлса, султон тебранар, Мол борида ҳамма одам дўст эди, Бошдан давлат қайтса, туққан эмранар».

Ўзбек тили синтактик қурилишининг ўзига хосликлари, синтактик бирликлар тузилишидаги ранг-баранглик, бетакрор синтактик такрорлардаги ҳис-ҳаяжон жунбуши каби жиҳатлар дostonда бугун кўла-ми билан намоён бўлган. Мана шундай такрорланган синтактик қолиплардан иборат биргина парчадаёқ бунга тўла амин бўлиш мумкин:

«Қани келсин қалмоқ деб,
Келса ошириб солмоқ деб,
Ҳалак бўлса ўлмоқ деб,
Жазосини бермоқ деб,
Қалмоқ бошин олмоқ деб,
Борин ўлжа қилмоқ деб,
Ота асбобин олмоқ деб,
Келса бизни кўрмоқ деб,
Қайтмай саваш қилмоқ деб,
Қонни кечиб юрмоқ деб...
Бу қалмоқлар ўлади,
Ажал ҳайдаб келади...»

Бундай мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Шу нарса ҳақиқатки, дostonнинг поэтик синтаксисини чуқур тадқиқ этиш бугунги бадиий адабиётимиз тили синтаксисидаги жуда кўплаб қонуниятларни янада теран англаш ва англантиш имконини ҳам беради.

«Алпомиш»да халқимизнинг миллий анъана ва урф-одатлари юксак оҳангларда, жуда катта муҳаббат билан тараннум этилган. Бу, айниқса, Алпомишнинг Барчин билан тўйи тасвирларида яққол кўринади. Никоҳ тўйи билан боғлиқ катта-кичик қадимий маросимлар бутун назокату латофати билан худди кино тасмасидагидай аниқ акс эттирилганким, бунда бирон-бир икир-чикир эътибордан четда қолмаган. Ҳар бир маросим, расм-русумнинг мазмуни ихчам ва лўнда, «Ўзбеклар расми шундай бўлади» де-

ган бошлов билан шонрона баён қилинган. Мана, бу маросимларнинг номлари: «тўй», «тўққиз товоқ», «қиз оиқочди», «қиз сўйлатар», «кампир ўлди», «ит ириллар», «чоч сийнатар», «қўл ушлатар», «куёв товоқ», «куёв улоқ», «эрга кўрсатди», «солим улоқ» ва ҳоказо.

«Алпомиш» достони ўзбек халқи тили тирикчилиги, ундаги анъаналарнинг бардавомлигини, бу тилнинг расолик ва бадий буюкларга бойлик бобидаги баркамоллигини баралла кўз-кўз қилиб толиқмаган, тилимизнинг азалий тароватини саломат сақлаб, асрлардан асрларга опичлаб олиб ўтиб келаётган, минг йиллик фахру ифтихорга шоён, ёниқ ёдгорликким, унинг буюклигини дунё эътироф этиб, биз билан бирга тўйлашмоққа бел боғлагани юртимиз мустақиллигига мусаллам бир ишдир. Туркий тарихнинг энг чуқур қатламларидан ибтидо олган бу дoston ўзбекнинг ўлмас сўзи тимсоли сифатида ҳали кўп авлодлар қалбига мунавварлик олиб киради. Чинакам халқ сўзининг умри боқийдир.

ЎЗБЕКНОМА

Абадий-бадиий нашр

Низомиддин Маҳмудов

ТИЛ

Бадиа

Тақризчи *К. Норматов*
Муҳаррир *Ф. Камолова*
Тех. муҳаррир *У. Ким*

Бос махонага 29.06.98. да берилди. Босишга 14.07.98. да рухсат этилди.
Ўлчами 84 x 108 $\frac{1}{16}$. Шартли б.т. 2,1. Нашр табоғи 1,84. Жами нусха
10000. Буюртма 104. Шартнома 61—98. Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзувчи” нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди.
Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муҳаммад кўчаси, 1-уй.

81. 2 Ўз
М 37

Маҳмудов Низомиддин.

Тил. — Т.: Ёзувчи, 1998. — 40 б.

81. 2 Ўз + 74.90